

ФАКТИЧНИЙ СКЛАД У МЕХАНІЗМІ ДІЇ ПРАВА

Відомо, що юридичні факти виступають як підстави виникнення, зміни і припинення правовідносин. Але для досягнення правових наслідків частіше за все недостатньо наявності одного юридичного факту. Потрібний вже не один, а декілька взаємозалежних юридичних фактів. Така сукупність юридичних фактів традиційно іменується фактичним складом, або юридичним складом [1]. Термін «фактичний» використовується в даному випадку тому, що на відміну від інших складів, які мають юридичне значення (склад правовідношення, склад правопорушення тощо), мова тут йде про юридичні факти.

Під юридичним (фактичним) складом слід розуміти сукупність юридичних фактів, необхідних і достатніх для настання передбачених законом юридичних наслідків [2].

Фактичний склад може бути визначений законом конкретно, із зазначенням всіх його елементів. Наприклад, для одержання пенсії за віком має значення сукупність юридичних фактів достатньо різномірних за своїм характером: досягнення пенсійного віку, наявність необхідного виробничого стажу, заява майбутнього пенсіонера, рішення про призначення пенсії. Усі ці умови докладно визначені законом.

Праву відомі фактичні склади, які характеризуються лише загальними ознаками. Такими є, наприклад, підстави для розірвання шлюбу (фактичний розпад сім'ї, відсутність нормальних умов для спільного життя і виховання дітей); для вирішення питання щодо позбавлення батьківських прав або відібрання дитини (незабезпечення одним із батьків умов для нормального розвитку і виховання дітей); для відновлення пропущеного терміну позовної давності (за наявності поважних причин). Такі загальні склади необхідні в тих випадках, коли мова йде про складні обставини, конкретне визначення яких законом призвело б до зайвої формалізації [3].

Аналіз категорії фактичного складу припускає з'ясування юридичного значення окремих його елементів, що являє значну складність, оскільки до числа елементів фактичного складу можуть належати такі події та дії, що самі по собі не мають юридичного значення (наприклад, аморальний вигляд і негідна поведінка батьків, що призвели до позбавлення батьківських прав, складаються з різних аморальних вчинків, кожен з яких сам по собі може не тягти за собою юридичних наслідків). В інших випадках мають місце такі події або дії, що є юридично значущими, але правовідносини не породжують (наприклад, виробничий стаж може бути недостатнім для одержання пенсії за старістю, але має значення для одержання допомоги з тимчасової непрацездатності, надбавок за вислугу років).

В юридичній літературі найбільш поширена точка зору на фактичний склад як комплекс різномірних, самостійних життєвих обставин, кожна з яких може

мати значення самостійного юридичного факту. За цим принципом фактичний склад слід відрізнити від складного юридичного факту, тобто від обставини, що має складну будову і, таким чином, може бути виражена в різних характеристиках, але яка все ж таки залишається одним фактом. Такою складною обставиною, що має цілу сукупність взаємозалежних характеристик, є, наприклад, правопорушення. У цьому плані навряд чи є прийнятною пропозиція, спрямована на ототожнення фактичного складу і складного юридичного факту [4].

Інша важлива риса фактичного складу полягає у тому, що життєві обставини, які входять до нього, створюють певну систему. Як і в будь-якій системі, елементи фактичного складу знаходяться у взаємозв'язку і взаємозалежності. Причому кінцевий ефект (даний правовий наслідок) є результатом усього комплексу фактів — фактичного складу в цілому.

Наведені положення дають право свідчити про категорії фактичного складу як системи юридичних фактів. Так, традиційно прийнято визначати фактичний склад як систему юридичних фактів, передбачених нормами права, як підстави для настання правових наслідків (виникнення, зміни, припинення правовідношення) [5]. Разом із тим зазначене не означає, що тільки юридичними фактами обмежений зміст фактичного складу.

Поряд із юридичними фактами як елементами фактичного складу для забезпечення внутрішнього зв'язку і конкретизації самого складу серед його елементів існують юридично значущі умови.

У літературі з загальної теорії права термін «умова» іноді вживається як синонім поняття «юридичний факт» і не розглядається як самостійна правова категорія. Між тим більш чітко розмежування в нормотворчості та на практиці таких понять, як підстава, умова і порядок встановлення, зміни і припинення правовідносин, безсумнівно, сприяло б більшій чіткості й упорядкованості правового регулювання суспільних відносин.

Спроби розмежування фактичного складу та інших юридично значущих обставин були здійснені ще в літературі дореволюційного періоду. Так, Н. М. Коркунов розрізняв об'єктивний і суб'єктивний склади фактичних припущень (тобто юридичних фактів). Об'єктивним складом він визначав сукупність певних зовнішніх умов (форма договору, законність умов). Суб'єктивний же склад, на його думку, включає факти здорового розсуду, твердої пам'яті тощо, тобто факти, пов'язані із волевиявленням та дієдатністю суб'єкта [6].

Р. О. Ханнанов відзначає таку їхню відмітну рису, як тривалий характер. «Юридичні умови виникають до появи юридичних фактів (складів) і можуть довгий час існувати у потенційному стані, не породжуючи будь-яких правових наслідків» [7].

Отже, умова — це обставина, яка провадить створення підстави (юридичного факту) правовідношення, його припинення або від якої залежить здійснення дії, яка викликає правові наслідки. Спільним між підставою правовідношення й умовою є те, що і те й інше передбачається нормами права. Однак якщо дія (бездіяльність), результати діяльності, події є підставою (причиною) виникнення, припинення правовідносин, то умова сама по собі не породжує таких наслід-

ків [8]. Так, наприклад, для того, щоб діяльність суб'єкта була визнана в юридичному порядку підприємницькою (що саме вже є юридичним фактом, тому що породжує передбачені законодавством наслідки (правовідносини)), вона повинна відповідати умовам, передбаченим главою 7 ЦК України [9], тобто здійснюватися за власною ініціативою, систематично, на власний ризик, повинна бути пов'язана з виготовленням продукції, виконанням робіт, наданням послуг; при цьому суб'єкт повинен мати ціль — одержання прибутку. Зазначені умови самі по собі не є юридичними фактами, однак мають юридичне значення, тому що на законодавчому рівні відокремлюють будь-яку іншу практичну діяльність людини від підприємницької. Іншими словами можна зазначити, що дані умови окреслюють межу і створюють середовище для підприємницької діяльності, наділяючи її відмінними характеристиками.

Юридично значущі умови не слід змішувати з юридичними фактами, що за тими або іншими поглядами виведені за рамки конкретних складів. Іноді такого роду факти теж називають «умовами», наприклад умови дійсності угоди, умови звільнення від відповідальності тощо. Мова йде, як уявляється, про різні явища. У даному випадку термін «умови» поєднує сукупність пов'язаних юридичних фактів. Щоб раціонально побудувати нормативний акт, елементи фактичних складів, що повторюються, можуть бути винесені до його загальної частини та врегульовані спеціальними нормами. Частіше за все за рамки складів виносять їхні процедурно-процесуальні елементи.

Виникає запитання, чи існує чітка межа між юридичними умовами і юридичними фактами?

Існує декілька розмежувальних ознак.

По-перше, юридичні факти обумовлюють правові наслідки прямо, юридичні умови лише побічно, через одну або декілька проміжних ланок (найчастіше через факт-правовідношення).

Наприклад, згідно із ст. 667 ЦК України [9], якщо право власності переходить до покупця раніше за передачу речі, продавець зобов'язаний до передачі зберігати річ і не допускати її погіршення. Отже, передача речі від продавця до покупця (юридичний факт) припиняє обов'язок першого зберігати річ. Однак до зазначеного моменту продавець зобов'язаний зберігати річ, не допускаючи її погіршення (умова), у силу правовідношення, що виникло із договору купівлі-продажу, тобто ця умова виникає вже при реалізації правовідношення.

По-друге, юридичний факт пов'язаний із даним конкретним правовідношенням (наприклад, видача доручення породжує зазначені в ньому права і обов'язки; обрання народним депутатом устанавлює права і обов'язки, передбачені законодавством; висновок трудового договору служить підставою для виникнення трудових правовідносин), тобто правовідношення виникає безпосередньо після виникнення юридичного факту. Юридичними умовами звичайно детермінується кілька різних правових зв'язків (так, важке захворювання громадянина у хронічній формі надає право наймачеві на одержання додаткової житлової площі; у зв'язку з цим можливе визнання його непрацездатним уплине на здатні виникнути аліментні правовідносини, позначиться на призові

члена сім'ї такого громадянина до військової служби тощо). Інакше кажучи, наявність однієї юридично значущої умови може спричинити виникнення найрізноманітніших правовідносин.

По-третє, юридичні факти, як правило, — обставини разового, ситуаційного значення (укладення договору купівлі-продажу, вчинення правопорушення, смерть людини — здійснюються однократно); юридичні умови, навпаки, здебільшого тривалої дії. Наприклад, якщо для особи рідною мовою не є українська і вона не володіє державною мовою, то це зумовлює певні обмеження при занятті посад в органах влади, індивідуалізує правовідносини в цивільному, кримінальному процесі, при зверненні до органів державної влади тощо. Тобто ця умова існує тривалий час і впливає на правовідносини, які при цьому виникають.

У правовій літературі стать, вік, стан здоров'я тощо часто іменують юридичними фактами. Чи не суперечить це передбачуваному розмежуванню юридичних фактів та юридичних умов? Здається, суперечності тут немає. Дані соціальні обставини обумовлюють особливий тип правових зв'язків — загальні (загальнонормативні) правовідносини [10]. Слід підкреслити, що віднесення ряду фактичних обставин до юридичних умов не означає будь-якої їх дискредитації, не робить їх «другорядними» юридичними фактами. В одних правовідносинах фактичні обставини можуть бути юридичними фактами, в інших, пов'язаних з першими, — вони виявляють себе як юридичні (нормативні) умови [11].

Супроводжуючи виникнення юридичного факту, умови разом з ним входять до фактичного складу. Якщо дія, яка входить до фактичного складу, була здійснена з порушенням умов, передбачених у нормах права, то і фактичний склад може бути визнаний таким, що не має юридичної чинності. У цьому зв'язку не можна погодитися із твердженням про недоцільність включення умов до фактичного складу. Правильне розуміння ролі і значення умов є особливо важливим при вирішенні питань, що виникають у стадії реалізації правовідносин. Належне здійснення прав і виконання обов'язків значною мірою залежать від того, наскільки чітко визначені умови такого здійснення в нормативних і правозастосовних актах (рішеннях органів управління, угодах, договорах та інших актах). Відсутність в деяких правозастосовних актах істотних умов реалізації правовідносин може позбавити їх юридичної чинності. Так, договори постачання, купівлі-продажу, в яких не зазначені умови щодо предмета і ціни, визнаються недійсними, тому що ці умови визначають саму суть правовідношення.

Таким чином, розмежування юридичних фактів і юридичних умов має важливе практичне значення. При застосуванні права повинні бути встановлені всі необхідні юридичні факти, у той час як наявність юридичних умов звичайно презюмується. Інакше правозастосовний орган у кожному випадку повинен був би встановлювати нескінченний ланцюг юридичних фактів, пов'язаних із даними правовими наслідками.

Одна з причин існування фактичних складів корениться в складності суспільних відносин, необхідності урахування різноманітних життєвих обставин. Наприклад, сама природа пенсійного забезпечення є такою, що для настання

правових наслідків потрібна наявність обставин, які свідчать про непрацездатність особи або про її літній вік, а також про міру її участі у виробництві (стаж). Звичайно, в рамках фактичних складів законодавець враховує існування юридичних подій — закінчення терміну, факт смерті тощо.

Існування у правовій сфері фактичних складів відображує наявність у праві внутрішніх механізмів, які на засадах законності опосередковують динаміку правовідносин з урахуванням правової активності суб'єктів. Завдяки фактичним складам право впливає на свідомість і волю людей, виникають певні правові наслідки. Усе це свідчить про те, що фактичні склади є зовнішньою складовою правової реальності, яка відповідає природі права.

Наведені погляди щодо компонентів фактичного складу дають можливість визначати фактичний склад не тільки як систему юридичних фактів, але й юридично значущих умов. Таким чином, уточнене визначення фактичного складу може бути сформульоване у такий спосіб: фактичний склад — це система юридичних фактів і юридично значущих умов, передбачених нормами права як підстава для настання правових наслідків.

Література

1. Общая теория государства и права: В 2 т. / Под ред. М. П. Марченко. — М.: Зерцало, 1998. — Т. 2. Теория права. — С. 292.
2. Красавчиков О. А. Советское гражданское право: В 2 т. — М.: Госюриздат, 1968. — Т. 1. — С. 91.
3. Проблемы общей теории права и государства / Под ред. В. С. Персеянца. — М.: Юрмаш-Инфра, 1999. — С. 282.
4. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. П. И. Матузова и А. В. Малько. — М.: Юристъ, 1997. — С. 112.
5. Исаков В. Б. Фактический состав в механизме правового регулирования. — М.: Саратов. ун-т, 1980. — С. 26.
6. Коркунов П. М. Лекции по общей теории права. — С.Пб.: Книж. маг. А. Ф. Цинзерлинга, 1890. — С. 160.
7. Хаптанов Р. А. Нормативные условия в динамике гражданского правоотношения // Советское государство и право. — 1973. — № 8. — С. 125–126.
8. Матюхина А. А. Нормативные условия осуществления норм советского права // Вестник Московского университета. Право. — 1982. — № 6. — С. 71.
9. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 // Голос України. — 2003. — № 47–48. — Ст. 461.
10. Матузов Н. И. Общие правоотношения как разновидность социалистических правовых отношений // Вопросы теории государства и права. — Саратов, 1976. — Вып. 4. — С. 69–99.
11. Бодерезова Г. С. Юридические факты в механизме правового регулирования трудовых отношений рабочих и служащих // Межвузовский тематический сборник. — Калинин, 1982. — С. 183.